

Külügyminisztérium- és Külgazdasági Minisztérium
Klebensberg Kuno Ösztöndíj (KKM/42060/2021)
A Budaörsi repülőtér építésének nemzetközi kapcsolatai és előzményei
London, 2021. november 20 – december 19.
Dr. Csengel Péter, Szakmai beszámoló

I./

Pályázó a Budaörsi repülőtér (1937, *Bierbauer Virgil* és *Králik László*) nemzetközi előzményeinek feltárására nyert támogatást a *Royal Institute of British Architects* (RIBA, London) gyűjteményeiben található források alapján. A repüléstörténeti vonatkozásban is egyedülálló építészeti szakfolyóirat gyűjteménye mellett itt található a *RIBA Aerodrome Committee* jelentései és fotó archívuma. Jelen pályázattal arra kerestünk választ, hogy az első magyar közforgalmi repülőtér tervezésére, építésére milyen külföldi – elsősorban angol - példák hatottak, és hogy ez a modern épület hogyan illeszkedett bele az európai repülőterek körébe a két világháború között.

1. Az 1928-1938 közötti angol építészeti szakfolyóiratok tanulmányozása (lásd: Forrásjegyzék) során rekonstruálni tudtuk a modern légikikötők témájának megjelenését Európában, és a repülőterek létesítésével, modernizálásával kapcsolatos szakmai vitákat.
2. Az 1928-ban megalakult *RIBA Aerodrome Committee* dokumentumai feltárták, hogy tevékenysége milyen irányba befolyásolta a modern repülőtér építészet fejlődését és szükségszerű változásait európai szinten. A magyar és az angol források összehasonlítása bizonyította, hogy a Committee iránymutatásai a magyar aviatikára is hatással volt.

A bizottságról fennmaradt valamennyi dokumentum feltárását elvégeztük.¹ Kiemelten foglalkoztunk *John Dower* (RIBA titkár) európai tanulmányútjaival (1931-1932), mert azok célpontjai sok egyezést mutatnak Magyarország 1930-as évektől megindított európai tanulmányútjaival.² Részben ebből a szempontból vettük figyelembe a Committee két másik építésze, *Graham Dawbarn* és *Sir Nigel Norman* európai hatással bíró munkásságát. Repülőtér építészeti és szakírói munkásságuk a magyar aviatika irányára is meghatározó jelentőségű, Bierbauer a RIBA levelező tagjaként jutott hozzá a bizottság legújabb anyagaihoz, és a *Tér és Forma* főszerkesztőjeként folyamatos kapcsolatban állt a nemzetközi építész szakmával. *Hüttl Hümér* aviatikus szakmai munkájára elsősorban Nigel Norman volt nagy hatással, évekig segítette őt elméleti munkájában. Norman európai útijelentései (*RIBA Journal*) az egyik legkorábbiak (1928-1932) és közvetve feltárják a magyar kapcsolati környezet állapotát. Norman egyebek között a Budaörsi repülőteret is meglátogatta (1938). Munkássága hatását mutatja a Ferihegyi repülőtér építését előkészítő 1939-

¹ Aerodromes Committee papers, 1931. 3 items. (1) 'Town Planning & Aviation', March 1931: paper by Major R. H. S. Mealing. (2) 'The procedure for the establishment and maintenance of aerodromes', June 1931. (3) 'Notes on visits to some continental aerodromes' (in Netherlands, Germany, Switzerland & France) by John Dower, Secretary to the Committee, July-August 1931. RIBA Archive., RIBA Aerodrome Competition (1928); Aerodromes Exhibition (1932); Aerodromes Exhibition, RIBA, 1932., Airports and airways, 1937.

² John Dower: Some aerodromes in Germany and Holland. in: *RIBA Journal*, vol. 38. (4. Apr. 1931) p.351-362. (includes photos, plans)., Notes on Visits to some Continental Aerodromes. July-August 1931. Gépírat, 1-7. In: Aerodromes Committee papers, 1931. RIBA Archive

es magyar, állami tanulmányút, amelynek jelentéséhez hozzákapcsolták Norman egyik, műszaki és irányítási protokolljára írt tanulmányát, jelezvén a nemzetközi kitekintést.

A RIBA gyűjteményében fellelhető szakfolyóiratok, dokumentumok és történeti fotóanyagok kutatása alapján betekintést kaptunk abba, hogy a Budaörsi repülőtér mikor, hogyan és milyen történeti kontextusban lépett ki a nemzetközi szintre.

(a) Sikerült tisztázni, hogy: a RIBA 1938. évi kiállításának repülőtéri szekciójában *Velence, Gatwick, Róma, Helsinki, Antwerpen, Amszterdam, Köln és Párizs* mellett a *Budaörsi repülőtér* is bemutatották.³ Köztük Budaörs egyértelműen a terminálépítéssel legmodernebb példája, amelynek 1945 után is volt nemzetközi kihatása (Zürich, USA ajánlása, 1948). A nemzetközi bemutatkozások sorában ez volt az első kiállítás, ahol eredeti fényképeket állítottak ki a Budaörsi repülőtéréről (RIBA Photo-Collection).

A nagy publicitás mellett *Airport and Airways* címmel megrendezett nemzetközi repülőtér építészeti (fotó, terv és makett) kiállítás megnyitásakor (1937 február) a Budaörsi repülőtér még nem volt kész, de a kiállítás katalógusának teljesen új tematikája és képanyaga azonban hatással volt a budaörsi panoráma körkép (A repülés élménye) koncepciójára. Ennek témái és csoportosítása – hasonlóan a kiállítás koncepciójához – nemzeti tartalmú építészeti jelenítést meg, a világtörténelmi és legfrissebb nemzetközi példáival keverve.⁴

(b) A repülőtér a nemzetközi szakirodalom első alkalommal a *The Architecture Design and Construction*, (1937. november) *Architecture Record: Air and Road Transport* című tematikus száma mutatta be, együtt a *London-Gatwick* és a *Berlin-Tempelhof* új repülőtérével.⁵

(c) Az angol szaksajtóban már 1937-ben megjelent a kör alakú terminálépületek kritikája is. A RIBA építészei, Dawbarn, Norman, Tiltman és Chitty tanulmányaikban Gatwick és Budaörs példáját a városépítészettel kapcsolatban és a bővíthetőség problémái miatt említik. Kihangsúlyozzuk, hogy az építészeti szaklapokban csak a kiemelkedő építészeti minőségű épületek kerülhetett közlésre.

3. A kutatás kifejezett eredménye volt Dawbarn amerikai útijelentésének az eredeti példánya.⁶ Az egy példányban elkészült beszámoló első között választja szét a forgalmi épületeket elrendezésük szerint és említi az akkor még csak formálódó terminálépület fogalmát, példákkal is. Képanyaga az 1928-32 közötti amerikai repülőtér építészet egyedülálló forrása. Dawbarn jelentése egy elemzés, amely az amerikai fejlődés – Európától részben eltérő – szempontjait mutatja be. Ez nemcsak az európai fejlődés 1935-ig terjedő korszakával vethető össze, - Bierbauer pályaterve szintén ekkor készült – hanem a terminálépítészet 1936-tól Európába is berobbanó előképeit is bemutatja. Ennek a munkának több magyar kapcsolata van, a jelentést a RIBA révén Hüttl és Bierbauer is ismerte.

³ *Images of international architecture from the Inter-War Collection: transport – railway stations, airports, roads, etc. Exhibition, 1938-1939. Reference number: P004561;*

⁴ *Airport and Airways, 1937. Catalogue to the exhibition arranged by the Royal Institute of British Architects. London, 1937.*

⁵ *Architecture Design and Construction, November, 7. Vol. 1937. (Architectural Record. Air and Road Transport. Reference section on air and road transport appearing in the November, 1937 Issue of „Design and Construction” compiled by F.E.Towndrow and Brenda E.Varstone) p.500-518., p.515 Budaörs Airport: (with 5 photos)*

⁶ Graham Dawbarn: *A brief report on the Design and Construction of Civil Airports in the United States of America, January 1932. With 68 photographs and 20 drawings* In: RIBA Library, Ref.no. X/079/G 725.39 (73)

Az angol források ismeretében vált világossá, hogy Hüttl „Az amerikai légikikötőkről” címmel ⁷ tartott előadása Dawbarn jelentésének lerövidített fordításán alapult.

Rajtuk kívül *Czapáry Jenő* nevét kell említeni, aki Dawbarn és Norman útjával egyidőben, jórészt azonos célpontokkal látogatott meg amerikai repülőteret. Több tanulmánya (1931, 1932) rávilágított arra, hogy a magyar aviatika számára Európában az elsők között szerzett átfogó ismereteket az amerikai fejlődés új irányairól, amely révén – hátrányai ellenére is - párhuzamosan haladt a korai angol útkereséssel.⁸

4. Bierbauer 1938-as összegző és értékelő tanulmányának (Repülőterek építésze I-II.) hivatkozásai nemzetközi forrásokra épülnek, pontos szakirodalmi hivatkozásokkal.⁹ Az itt közölt repülőterek jó része a terminálépítészet példái illetve más példák kritikái. Ez a tanulmány a külföldi szakfolyóiratok és a RIBA Journal első közleményeivel ugyanakkor rávilágítottak arra is, hogy a legújabb repülőtereket csak a befejezésüket követően mutatták be, így az 1936-ban egyidejűleg épültek közötti kapcsolatokra más források – levelezés, információkérés, konferenciák - is irányadóak.

II./ ÖSSZEZÉS

A szakirodalom összevetése megerősítette, hogy a magyar szakemberek adatgyűjtései és sok tekintetben egybeestek a nemzetközi forrásokkal. Feltérképezhető a közös útkeresés folyamata, amelynek a hasonló építészeti problémák és üzemeltetési protokoll körül találtak. A publikációk, terv és képillusztrációk a modern stílus általános elterjedését mutatják az 1930-as évek közepétől, ám az utasforgalmi épületek építésére egységes típusok továbbra sem léteztek. A funkcionális igények növekedése ugyanakkor – szemben a tömegformálással - az alaprajzi elrendezésben mégis létrehozott bizonyos szabályrendszert, és lassan kialakult a funkciók többségét egyesítő terminálépület típusa. Magyarország, ha fáziskéséssel is, de közvetlenül ehhez a legújabb folyamatokhoz kapcsolódhatott.

A szakfolyóiratok közleményei azt mutatják, hogy a repülőterek különbözősége színes építészeti világ létrejöttét eredményezték. A magyar és a nemzetközi forrásból az szűrhető le, hogy a magyar aviatikusok és tervezők a szűkös anyagi lehetőségek ellenére a legmodernebb megoldások keresésével és közvetítésével akartak hozzájárulni a magyar repülés európai felzárkóztatásához, ez a folyamat 1930-ig vezethető vissza..

Fontos eredménynek tekintjük, hogy nemzetközi kitekintésben is találtunk elemzéseket az európai kontinens azon példáiról, amelyet – hasonlóan a magyarokhoz – fejlődési folyamatában vizsgáltak,

⁷ Hüttl Hümér: Amerikai légikikötők. Az Amerikai Egyesült Államok polgári repülőtereinek elhelyezéséről és berendezéséről szóló rövid jelentés. Kézirat, 57 oldal. In: KM Kézirattár, 731/973., Hüttl Hümér: Amerikai repterekről. In: *Aviatika*, 1931. jan. 29., Hüttl Hümér: Szüksége van-e Budapestnek új forgalmi repülőterre? In: *Aviatika*, 1931. jan. 17-20.,

⁸ Czapáry Jenő: Amerikai városok repülőterproblémái. I. rész. In: *Aviatika*, 1932. május-június. 158-161., II. rész. In: *Aviatika*, 1932. július-szeptember. 196-199., Czapáry Jenő: Az amerikai repülés mozaikja. I. rész. In: *Aviatika*, 1931. jan. 11-16., II. rész. 1931. febr. 45-50., Czapáry Jenő: A detroiti Wayne Country repülőter. In: *Aviatika*, 1931. szept-okt. 216-219., Czapáry Jenő: A jövő repülőterei. In: *Aviatika*, 1931. március. 80-82

⁹ Bierbauer Virgil: Repülőterépítés. In: *Búvár*, 1936. II., 15., 142-146., Bierbauer Virgil: A Budapesti új közforgalmi repülőter. In: *Tér és Forma*, 1937. 8. szám., Bierbauer Virgil: Repülőterek építésze. I. közl., In: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*. 72. évf. 27-30. szám, 257-268., II. rész. In: 31-34. szám, 277-283.

és amelyek vonzáskörébe Magyarország is beletartozott, mint München 2 repülőtere, vagy Berlin és Amsterdam.

Jelen kutatás e jelentés benyújtásával nem fejeződik be, csak hozzájárulhat ahhoz, hogy a nemzetközi repülőtér építészet folyamatait és összetevőit, köztük is különösen a budaörsi repülőtér építésének körülményeit megértsük a döntés-előkészítés folyamatától kezdve a design tervezésig. A kontinens repülőtér építésze és a nemzetközi analógiák összevetése további adatgyűjtést és értékelést igényel. A kutatás folytatásaként a német, olasz, francia és holland nemzetközi építészeti szaksajtó feldolgozásával szeretnék foglalkozni.

III./ FORRÁSOK: KÉZIRATOK (RIBA ARCHIVE)

- (1) **DAWBARN, Graham:** A Brief Report on the Design and Construction of Civil Airports in the United States of America, January, /1932. 49 oldalas gépelt kézirat 48 táblából álló illusztrációs résszel keménytáblás kapcsos kötetben./ In: [RIBA Archive: X/079/G 725.39/ 73](#)
- (2) **Aerodromes Committee papers, 1931.** (1) 'Town Planning & Aviation. (The need for civil aerodromes)', March 1931; (2) 'The procedure for the establishment and maintenance of aerodromes', June 1931; (3) „Notes on visits to some continental aerodromes (in Netherlands, Germany, Switzerland& France) by John Dower, Secretary to the Committee, July-August 1931.” In: [RIBA Archive : Aerodromes Committee 3 items](#)
- (3) **DOWER, John:** Notes on visits to see some continental aerodromes. 7 leaves, [typescript](#). Published: 1931. In: [RIBA Library: No. Pamphlet Q53](#)
- (4) **NORMAN, Nigel:** Airport development. London, 1933. in: RIBA Libray: pamphlet

FORRÁSOK: KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUSOK (RIBA LIBRARY)

- (5) **Aerodromes Exhibition, RIBA, 1932.** In: [RIBA Library: PAMPHLET 054](#); (Lásd még: *RIBA Journal* 1932. p. 470.; 1934. p. 627.)
- (6) **Airport and Airways, 1937.** Exhibition catalogue arranged by RIBA. Edited by Philip Scholberg.
- (7) **Aerodromes Exhibition (1932):** In: *RIBA Journal* (1932). p. 470.; *RIBA Journal* (1933) p. 490; *RIBA Journal* 1934. p. 627., *RIBA Journal*, vol. 83. no. 5. (May 1976) p. 165.
- (8) **About exhibition of R.I.B.A. (1934):** In: *RIBA Journal*, Dec.8, 1934, p. 150-151, 203; Dec.22, 1934. p. 241-250; *RIBA Journal*, Mar. 9. 1935. p. 523-524.; Sept. 7. p. 1075.; Dec. 21. p. 175.,
- (9) **R.I.B.A. Aerodrome Competition (1928).** In: *The Architects Journal* 69.(jan. 30.1929) pp. 208-211
- (10) **R.I.B.A. Competition for a Design of an Aerodrome (1928).** In: *Jornal of R.I.B.A.* 36. no.8. (Fbr. 23.1929) pp.325-326.

TÖRTÉNETI FÉNYKÉPEK, (RIBA PHOTO ARCHIVE)

- (11) **Views of airports and aircraft. 13 photoprints. ff. Imprint: 1930-1982.** (about: modern

movement and main terminal building) In: RIBA Library: PO17898; Ref. no: AP44/132-AP44/144

- (12) Images of international architecture from the Inter-War Collection: pleasure - exhibition buildings.** 31 photoprints: b&w; 24 x 18 cm. Images: 1920-1939. (About exhibition buildings: London, Tel Aviv, Milano, Budapest, Chicago, Paris, az Airport–Airways exhibition building, 1937. In: RIBA Library: POO4436;
- (13) Images of international architecture from the Inter-War Collection: transport – railway stations, airports, roads.** 46 photoprints: b&w; 24 x 18 cm. Imprint: 1920-1939. (airports: Venice, Cologne, Gatwick, Rome, Budapest, Helsinki, Antwerpen, Amsterdam, Paris and more) In: RIBA Library: P004561

RIBA LIBRARY: TANULMÁNYOZOTT PERIODIKÁK. Az aláhúzott tételek tartalmazzak repülőtér építészettel kapcsolatos információkat.

Arkkhitehti, 1929-1938

The American Landscape Architect, 1930

The Architect and Engineer, 1920-1930.

Architectural'Anjourd'hui, 1930-1940 (1930-31, 1936)

Architect and Building News, 1903-1937

Architecture (Paris), 1930-1938

Architecture Design and Construction, 1930-1938 (1930, 1937, 1938)

Architectural Record, 1930-1938 (1930, 1937-38)

Architectural Review, 1928-1939 (1939)

Architectural Association Journal, 1930-1978 (1933, 1955, 1965, 1978)

Byggmastaren, 1935-1937 (1936)

Bowbedriff, 1938

The Builder (1930-1938) 1931

Construction Moderne, 1928-1938 (1936-37)

Journal of the Royal Institute of British Architects, 1928-1938 (1931-1932, 1934-38)

The Journal of the Royal Aeronautical Society, 1933

Publikációk és előadás a témában:

Csengel-Péter- Cs.Plank Ibolya: 1945 utáni építészetünk védelméért XXX. Országos Műemléki Konferencia. 2021. szept. 30- ot. 2. Salgótarján. (Tárművészet és építészet a 45 utáni Budaörsi repülőtérén.

Csengel Péter: Tárművészet és építészet a 45 utáni Budaörsi repülőtérén. In: *Műemlékvédelem* tavaszi szám. Megjelenés alatt.

Csengel-Péter-Cs.Plank Ibolya: A Budaörsi repülőér és a Helsinki-Malmi repülőtér építészeti párhuzamai és kortárs hasznosításuk problémái. *Magyar építőművészet* nyári szám. Megjelenés alatt.

Budapest, 2022, március 17. dr.Csengel Péter kutató